

nosti ostalo teško, ostalo je i moderno». Iako je suština stvaralačkog čina neuhvatljiva, budući da se glavni tok kreativnog procesa odvija na planu podsvesnog, poimanje značaja ovog procesa doprinelo je odbacivanju svesnih htenja i potenciranju onih nastojanja koja su težila neposrednom nesvesnom stvaranju kao načinu progovaranja istinskog sadržaja ljudskog postojanja. Područje snova otkrilo je nesvesni aspekt značaja sažimanja, a saznanje o poetskom učinku nesvesnog rada na sažimanju otvorilo mogućnost i za pokušaj njegove svesne primenljivosti u okviru određenih umetničkih postupaka. Inspiран, između ostalog, tehnikom froydovskog fenomena kondezacije sna – koja se ogleda u sažimanju, na primer, svih bližnjih u liku koji sanjamo, Džosov *Finnegans Wake* je i izgrađen na mgučnosti jezičke transpozicije kolektivnog nesvesnog. Ovo delo je zato u izvesnom smislu i svojevrsna knjiga sna, jer upotrebljene imenice, glagoli i privedi zrače u tekstu svojim mnogostrukim semantičkim spektrom. Oponešajući prividan haos, karakterističan za mitsku misao, Džojs će u radu na stvaranju kovаницa, kao svojevrsnih više značnih mitologema, činiti sažimanje mita na samu reč.

Izrastajući iz samog bića sna, dimenzija mitskog predstavlja svojevrsno objedinjenje prostorno-vremenskih različitosti. Prividno neorganizovana i haotična, začeta u maštariji i inspirisana snom, mitska svest postavlja pitanje vezane za iracionalnu stranu čovekove egzistencije i ujedno pruža, premo simbola i struktura, saznanje poruke za prevazilaženje predočenih problema. Skriveno značenje mita može se uporediti s enigmom kolektivnog sna. Imajući u vidu način nihovog delovanja na primaoce, Levi-Stros je mit i san sagledao na nivou svojevrsnih mašina za zaustavljanje vremena.

rad i smrt

Žan bodrijar

Druga društva upoznala su mnoge uloge: na rođenje i sredstvo, na dušu i telo, na istinito i lažno, na stvarnost i privid. Politička ekonomija sve ih je ograničila na jedan jedini: proizvodnju – ali onda je to bio grozan ulog, nasilje i nuda jeste su prekomerni. Danas je to okončano: sistem je ispravno proizvodnju od svakog stvarnog uloga. Ali korenitija istina krči sebi put, i sam trijumf sistema jeste ono što omogućava da se nazre taj osnovni ulog. Postaje čak moguće retrospektivno analizovati celu političku ekonomiju kao da nema ništa zajedničko s proizvodnjom. Kao ulog života i smrti. Simbolični ulog.

Svi ulazi su simbolični. Uvek je i bilo samo simboličnih uloga. To je ona dimenzija koja je svuda kao voden znak strukturalnog zakona vrednosti, svuda neizbežna u kodu.

Radna snaga zasniva se na smrti. Potrebno je da čovek umre da bi postao radna snaga. To je ona smrt koju on unovčuje u nadnici. Ali ekonomsko nasilje koje mu je nametnuto kapitalom u nejednakoj vrednosti nadnica i radne snage nije ništa pored simboličnog nasilja koje mu je nametnuto u samoj njegovoj definiciji proizvodne snage. Podvaljivanje tom jednako vrednošću nije ništa pored jednakovrednosti, *kao znaka*, nadnice sa smrću.

Sama mogućnost kvantitativne jednakovrednosti prepostavlja smrt. Ona nadnice i radne snage prepostavlja smrt radnika ona svih roba među sobom prepostavlja simbolično uništavanje predmeta. Smrt je ona koja svuda čini mogućim račun jednakovrednosti i izravnavanje ravnodušnošću. Ta smrt nije nasilna i fizička, ona je ravnodušna zamenja života i smrti, uzajamno neutralisanje života i smrti u nadživljenju, ili *odgođenoj smrti*.

Rad je polagana smrt. Uglavnom ga se shvata u smislu fizičkog iscrpljivanja. Ali valja ga shvatiti drukčije: rad se ne suprotstavlja, kao vrsta smrti, »ostvarenju života« – to je idealističko viđenje – rad se suprotstavlja *često polagana smrt nasilnoj smrti*. To je simbolična stvarnost. Rad se suprotstavlja kao odgodena smrt trenutnoj smrti žrtve. Protivno svakom pobožnom i »revolucionarnom« viđenju vrste »rad (ili kultura) jeste suprotnost života«, valja podržati da jedina alternativa radu nije slobodno vreme, ili ne-rad nego žrtva.

Sve ovo razjašnjava se u genealogiji roba. Najpre, ratni zarobljenik je prosto-naprosti usmrćen (to je počast koja mu se ukazuje). Potom je »poštovan« i sačuvan (*conserve = servus*), kao plen i dobro za prestiž: on postaje rob i prelazi u rasipničku poslugu. Tek sasvim kasnije prelazi na ropski posao. To ipak još nije »radnik«, jer rad se pojavljuje tek u fazi kmeta ili *osamostaljenog* roba najzad oslobođenog hipoteke usmrćenja, i oslobođenog za šta? upravo za rad.

Rad se, znači, svuda nadahnjuje odgodenom smrću. On je deo odgodene smrti. Polagano ili nasilno, trenutno ili odgodeno, skandiranje smrti je odlučno: ona je ta koja korenito razlikuje dve vrste organizacije: onu ekonomiju, onu žrtve. Mi nepovratno živimo u prvoj, koja nije prestala da se ukrene u »odgodenošću« smrti.

Scenarij se nikad nije izmenio. Onaj koji radi ostaje *onej koga nisu usmrtili*, kojem je odbijena ta čast. A rad je najpre znak onog poniznja da se bude smatran dostojnim samo života. Da li kapital izrabljuje radnike na smrt? Paradoksalno, najgore što im dosaduje jeste da im uskrati smrt. On ih čini robovima time što odgada njihovu smrt, i namenjuje ih beskrajnom poniznju života u radu.

U tom simboličnom odnosu, suština rada i izrabljivanja je nevažna: najpre, moć gospodaru uvek dolazi od te obustave smrti. Moć, dakle, nije nikad, suprotno onom što se zamišlja, moć da se usmrti nego, upravo su-

Relacija između objektivnog i imaginarnog, sadržana u mitu ili u snu, predstavlja svojevrstan asocijativni amalgam stvoren sintezom oopozitnih i po uobičajenog logici nespojivih elemenata. Mogućnost sažimanja na horizontu magijsko-mitske realnosti dobijaju preciznije određenje s kategorijama neobičnog i čudesnog. Naime, najekonomičnijim izražajnim sredstvima ocrtana i sugerisana neobičnost, koja se narednim rečenicama samo dopuni potrebnim valerom i željenom tenzijom, predstavlja jedan od modela sažetosti u književnoj fantastici. Dovodenje u vezu prividno nespojivih i logički oopozitnih elemenata dovodi do stvaranja kontrasta i slike neogičnog, čiji poetski kvalitet zavisi od uskladenog semantičkog intenziteta elemenata sažetih u određen izražajni oblik. Preuzimajući izvesne dominante mitskih struktura, savremen stvaraoci sa sveštu o mogućnostima konačnog umetničkog učinka pristupaju oblikovnom procesu. Ukoliko međusobnu egzistencijalnu uslovjenost mitskog i jezičkog razumemo u njenoj suštini, onda se koreniti umetničkog, odnosno poetskog sažimanja situiraju u samo biće jezika. »Poetski izvori, smatra Jakobson, skriveni su u morfološkoj i sintaksičkoj strukturi jezika, jednom rečju, poezijsi gramatike i njen književni proizvod, gramatika poezijsi, mahom su ostali nepoznati kritičarima i zapostavljeni od strane lingvista, ali su ih zato kreativni pisci veštito otkrivali«. Međutim, putevi dolaženja do ideje o sažetosti, kao i načini njenog ostvarenja, mogu biti vrlo različiti. Povodom svakog čula, istakao je Bašlar, trebalo bi napisati studiju o njegovim »minijaturama«. »Napisani studiju« predočava prirodu paradoxa da se o sažetosti ne mora i sažeto misliti. Shvatajući ga kao deo integralnog stvaralačkog procesa, sažimanje treba i razumeti kao objavu jednog univerzalanog kreativnog principa prepoznatljivog i u okviru mogućnosti posebne umetničke poetike.

protno, moć da se ostavi život – život što ga rob nema pravo da vratи. Gospodar oduzima smrt drugoga i zadržava pravo da rizikuje svoju sopstvenu. To je odbijeno robu, koji je nepovratno namenjen životu, dakle, bez mogućeg ispuštanja.

Lisavajući ga smrti, gospodar lišava roba prometa simboličnih dobara: to je nasilje koje mu čini i koje drugog namenjuje radnoj snazi. U tome je tajna moći (Hegel u dijalektici gospodara i roba daje da se izvodi i dominacija gospodara nad robom iz pretnje odgodenom smrću). Rad, proizvodnja, izrabljivanje biće samo jedan od mogućih oblika te strukture moći, koja je struktura smrti.

Ovo menja sve revolucionarne perspektive o poništenju moći. Ako je moć *odgodena smrt*, ona neće biti otklonjena dokle god ne bude otklonjena i *obustava* te smrti. I ako moć, čija je to uvek i svuda definicija, počiva u činu davanja, a da vam ne bude vraćeno, jasno je da moć koju ima gospodar da jednostrano odobrava život neće biti poništena; osim ako mu taj život može da bude vraćen – u *neodgodenoj smrti*. Ne postoji druga alternativa: zadržavajući život, nikad se neće poništiti ta moć, pošto neće biti povraća: onog što je bilo dato. Samo predaja tog života, uzvrat trenutnom smrću odgodene smrti, zasniva korenit odgovor i jedinu mogućnost poništenja moći. Sva revolucionarna strategija može da pode samo od toga da rob ponovo upotrebljava svoju sopstvenu smrt, čija je otklanjanje, odgađanje, iskoristio gospodar za osiguranje svoje moći. Odbijanje da se ne bude usmrćen, da se živi u smrtnom odlaganju moći, odbijanje da se duguje život i da se nikad ne bude oslobođen tog života, i da se, u stvari, bude u obavezi plaćanja tog zajma na dug rok, u polaganju smrti od rada, a da ta polagana smrt odsas ništa ne promeni u prezrenoj dimenziji, u neizbežnosti moći. Nasilna smrt menja sve, polagana smrt ne menja ništa, jer postoji ritam, skandiranje nužno za simboličnu razmenu: stvar mora da bude vraćena u istom kretanju i istim ritmom, inače nema uzajamnosti i ona, sasvim prosto, nije vraćena. Strategija sistema moći jeste da *pomeri* vreme razmene, da stavlja na mesto neprekidnosti, smrte linearnosti rada torziju, neposrednu retoriju smrti. Dakle, robu (radniku) ničemu ne služi da vraća malo-pomoćno, u beskrajno malim količinama, u toku rada koja ga ubija, svoj život gospodaru ili kapitalu, jer ta »žrtva« u malim količinama upravo i nije žrtva – ona se ne dotiče, *odgodenost smrti*, što je osnovno, i ne čini drugo do pretače proces čija struktura ostaje ista.

Doista, može se prepostaviti da, u radu, izrabljivanje vraca svoj život izrabljivaču, i time zadobija, kroz samo svoje izrabljivanje, simboličnu moć odgovora. U radnom procesu postojala bi protiv-moć kao upotreba, od strane izrabljivanog, njegove sopstvene (polagane) smrti. Ovo bi se pridružilo Loitarovoj prepostavci na planu libidinalne ekonomije: jačina uživanja izrabljivanog u samom poniznju njegovog izrabljivanja. I Loitar ima pravo – libidinalna jačina, nabožnja i predaja smrti, uvek je tu kod izrabljivanog, ali ona to više nije u, čisto simboličnom, ritmu trenutnoj retorizije, dakle potpune rešenosti. Uživanje u nemoći (pod uslovom čak da nije fantazma koja cilja da obnovi trijumf želje na razini proletera) nikada neće poništiti moć.

Sam način odgovora polaganom smrću rada ostavlja gospodaru mogućnost da vraca robu ponovo i bez prestanka život u radu – radom. Račun nikad nije izravnjan, on uvek ide u korist moći, one *dijalektike* moći koja se igra razmicanjem polova smrti, polova razmene. Rob ostaje zarobljenik dijalektike gospodara, a njegova smrt ili njegov pretakani život služi neognjeničenoj reprodukciji dominacije.

Ovo utoliko više što sistem uzima na sebe da neuatralište tu simboličnu retoriju otkupljujući je nadnicom. Ako izrabljivani nastoji da vrati svoju smrt izrabljivaču u radu, ovaj otklanja taj povraćaj nadnicom. Potrebno je da se i ovde izvrši simbolična radiografija. Suprotno svim stvarnim prividima (kapital kupuje od radnika njegovu radnu snagu) i otima višak rada, kapital je onaj koji *daje* rad radniku (radnik vraca kapital kapitalistu). »Arbeitgeber« na nemačkom: preduzimac je »davalac rada« – »Arbeitnehmer«: radnik je »primalac rada«. Što se tiče rada, kapitalist je onaj koji daje, koji uzima inicijativu darovanja, što mu osigurava, kao u svakom društvenom poretku, premo i moć koje su sasvim van ekonomike. *Odbijanje rada, u svom korenitom obliku, jeste odbijanje ove simbolične dominacije*, ovog uniženja od odobrene stvari. Darovanje i uzimanje rada funkcioniše neposredno kao zakonik diskriminacije. A nadnica je znak tog zatrovanih poklona, znak koji sažima čitav kod. Ona sunkioniše to jedinostrano darova-

nje rada ili, još, nadnica simbolično otkupljuje dominaciju koju kapital vrši kroz darovanje rada. To je u isto vreme mogućnost za kapital da ograniči operaciju u ugovorenoj dimenziji, da uravnoteži suprotstavljanje u ekonomici. Štaviše, nadnica čini od unajmljenog »primaoca dobara«, što znači udvojiti njegov položaj »primaoca rada« i ojačati njegov simbolični manjak. Odbiti rad, osporiti nadnicu jeste, dakle, ponovno dovesti u pitanje proces darovanja, otkup i ekonomske nadoknade, jeste, dakle, ogoliti osnovni simbolični proces.

Nadnica danas više nije oteta. Nadnica vam se takođe daje, ne baš kao zamena za rad, nego da je potrošite, što je druga vrsta rada. A primalac nadnice nalazi se u situaciji da reproducuje u potrošnji, u upotrebi predmeta, tečno, *isti simbolični odnos polagane smrti što ga trpi u radu*. Korisnik živi tačno od iste, *odložene smrti predmeta* (on ga ne žrtvuje, on ga »upotrebjava«, on se njime funkcionalno »služi«) kao što je i ona radnica u kapitalu. I kao što nadnica otkupljuje ono jednostrano darovanje rada, cena plaćena za predmet samo je korisnikov otkup odložene smrti predmeta. Dokaz toga je u simboličnom pravilu koje hoće da ono što vam pripada bez obaveze (lutrija, poklon, novac dobijen na kocki) ne bude namenjeno upotrebi nego potrošeno potpuno zaluđeno.

Svaka dominacija mora da bude otkupljena. Ona je to nekad bila žrtvenom smrću (obredna smrt kralja ili vode), ili, još, obrednom inverzijom (svečanost i drugi društveni obredi: još jedan žrtveni oblik). Do tada, moć se igra još otvoreno, neposredno. Ta društvena igra povraćaja prestaje s dijalektikom gospodara i roba, u kojoj povratnost moći ustupa mesto dijalektičkoj reprodukciji moći. Ipak, otkup moći uvek mora da bude prividan. To je odluka kapitala u kojem se formalni otkup vrši kroz ogromnu mašinu rada, nadnica i potrošnje. Ekonomika je u pravom smislu reči sfera otkupa, ona u kojoj dominacija kapitala uspeva da se otkupi a da se uistinu ne upušta ponovo u igru – naprotiv: skrećući proces otkupa ka svojoj sopstvenoj neograničenoj reprodukciji. Nužnost ekonomike, i njene istorijske pojave, možda je tu: u hitnosti, na razini društva mnogo većih i pokretljivijih nego primitivne grupe, sistema otkupa koji je istovremeno merljiv, proveriv, beskonačno rastegljiv (što obredi nisu), i koji naročito ne dovodi ponovo u pitanje upražnjavanje i naslednost moći – proizvodnja i potrošnja su originalno i bez presedana rešenje tom problemu. Klizanje od simbolike na ekonomiku omogućava, similišući otkup u tom novom obliku, da se obezbedi konačna hegemonija političke moći nad društvom.

Ekonomici uspeva to čudo da maskira pravu strukturu moći obrćući izraze njene definicije. Dok moć jeste da se jednostrano daje (naročito život, videti ranije), uspeva se nametnuti obrnuta očiglednost: moć bi bila da se jednostrano uzima i prisvaja. U zaklonu od tog genijalnog zabašurivanja, istorijska simbolična dominacija može da nastavi da se ostvaruje, pošto će svi napori onih kojima se vlada da upadnu u stupicu *oduzimanja* od moći onog što im je uzeto, to jest »uzimanja moći« same – napredujući tako slepo u pravcu svoje dominacije.

U stvari, rad, nadnica, moć, revolucija, sve valja da se ponovo pročita naopako:

- rad nije izrabljivanje, njega je dao kapital;
- nadnica nije oteta, ona je takođe data – ona ne kupuje radnu snagu, ona otkupljuje moć kapitale;
- polagana smrt rada nije trpljena, to je očajnički pokušaj, izazov jednostranom darovanju rada od strane kapitala;

– jedini delotvoran odgovor moći jeste da joj se vrati ono što vam daje, a to je simbolično moguće samo smrću.

Ali ako sam sistem, kao što smo videli, opoziva ekonomiku, oduzima joj njenu suštinu i njenu verodostojnost, ne dovodi li on u pitanje, u toj perspektivi, svoju sopstvenu simboličnu dominaciju? Ne, jer sistem čini da svuda vlada njegova strategija moći, strategija darovanja bez protiv-dara, koja se stupa s odložnom smrću. Isti društveni odnos zasniva se u medijima i potrošnji, gde smo videli (*Rekvijem za medije*) da nema odgovora, mogućeg protiv-dara jednostranom isporučivanjem poruka. Mogli smo da tumačimo (plan CERFI o automobilskom udesu) automobilsko krvoproljeće kao »cenu koju zajednica plaća svojim institucijama... darovanja države upisuju u zajedničko knjigovodstvo «dug». Bezrazložna smrt da tada je samo pokušaj da se izbriše taj manjak. Krv na cestama jeste očajnički oblik nadoknade darovanja u obliku državnog makadama. Udes se tako smešta u onaj prostor što ga zasniva simboličan dug prema državi. Verovatno je da, što više raste taj dug, to više se naglašava tendencija ka udesu. Sve »razumne« strategije za obustavu te pojave (predohrana, ograničenje brzine, organizovanje pomoći, kažnjavanje) u stvari su beznadne. One simboličnu mogućnost da se udes uključi u razuman sistem, one su samim tim čak nesposobne da shvate problem u njegovom korenu: provjeravanje simboličnog duga koji utemeljava, ozakonjuje i ojačava zavisnost zajednice prema državi. Naprotiv, te »razumne« strategije naglašavaju pojavu. Da bi se sprečile posledice udesa, one predlažu uvođenje drugih rešenja, drugih državnih ustanova, dodatnih »darovanja«, koja su isto tako sredstva da se uveća simboličan dug.

Tako svuda borba suprotstavlja društvo i političku instancu (videti, Pjer Klastr: *Društvo protiv države* koja se podiže iznad njega svom moći koju izvlači iz darova kojima ga zasipa, iz nadzirujuća u kojem ga održava, iz smrti koju mu oduzima – da bi je uskladištila i potom je pretakala za svoje sopstvene ciljeve. Niko u osnovi nikada ne prihvata taj poklon iz milosrda, vraćamo kako možemo³, ali moć daje uvek više, da bi bolje potčinila, a društvo ili pojedinci mogu da idu do uništenja sebe samih kako bi tome učinili kraj. To je jedino potpuno oružje i njegova prosta zajednička pretinja može učiniti da se stropšta moć. Pred tom jedinom simboličnom »uce-nom« (barikade 1968, užimanje talaca) moć se razjedinjuje: pošto živi od moje polagane smrti, ja joj suprotstavljam svoju nasilnu smrt. A zato što živimo od svoje polagane smrti, mi i sanjamo o nasilnoj smrti. Za moć je ne-podnošljiv čak i taj san.

Prevod s francuskog: Gordana Stojković

Prevedeno iz: Jean Baudrillard, *L'Echange symbolique et la mort*, Gallimard, Pariz 1976.

Nepomena:

1 Ovo je, bez sumnje, pre istinito u fazi fizičkog poniženja i divljeg izrabljivanja, kapitalističke »prosticije« pod trgovackim zakonom vrednosti. Šta od toga ostaje u našoj fazi strukturalnog zakona vrednosti?

2 To je naročito jasno kada je, u »negativnom nametu«, nadnica jednostrano odobrena, nametnu, bez protivstave rada. Njamnističko bez jednakovrednosti: vidimo šta se zameće u tom transekonomskom ugovoru – čista dominacija, čisto potičinjanje darovanjem i nagradom.

3 To i jeste simbolična razmena. Suprotno svakoj ideologiji darovanja, humanističkoj, slobodnjačkoj ili hrišćanskoj ideologiji, svakako valja da se podvuče: darovanje je izvor i sama suština moći. Samo protiv-dar ponistiava moć – reverzibilnost simbolične razmene.

Intervju

otkriće drugoga

(razgovor s radom Ivezović)*

● »Prvi susret s Indijom obično izaziva bijes ili obojnost, ili pak naumjenu okolnost... (obično naprijed pripremljenu, doduše). Rijetko ravnodušnost.« Kakav je bio Vaš prvi susret s Indijom i od kada?

– Moj je susret s Indijom bio posredovan studijem indologije, kad sam došla u Indiju (ljeto 1970. godine) nisam se našla u posve nepoznatoj sredini. Ali, kako sam bila nepripremljena za fizički dodir, bila sam krajnje zburnjena. Zburnjenost je ubrzao prerasla u revolt: bila sam dugo krajnje iritirana svim pojавama indijske kulture, običaja itd. Ta iritiranost dolazila je od zaprepaštenja pred dimenzijama ljudske bijede, pred teškoćama klime, neobičnostima načina života na koji sam bila nenaviknuta. Stalno mi se činilo da bi taj svijet morao nešto učiniti, a da ništa ne čini da bi izlazio iz beznade. Ovo drugo, naravno, nije bilo tačno, no površni promatrač, a pogotovo onaj koji ne razumije dobro indijsko nasljeđe – toga nije svijestan. Iritirali su me i posebno pogodali kastinski običaji koji strancu, a naročito ženi, onemogućavaju niz kod nas uobičajenih kontaktaka. No i to je nešto što posjetilac na kratko i ne mora uočiti, jer se kreće u krugu kojemu je i namiljen. Nerviralo me je, konačno, i to što mi moja disciplina, indologija, ne pomaže

* Rada Ivezović, rođena 1945., nastavnik filozofije na Filozofском fakultetu u Zagrebu, gde predaje indijsku filozofiju. Objavila sledeće knjige: *Rana budistička misao*, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1977; *Indijska i iranska etika* (zajedno sa Č. Veljačićem), »Svjetlost«, Sarajevo 1980; *Počeci indijske misli* (izbor, predgovor, komentar) BIGZ, Beograd 1981; *Pregled indijske filozofije*, Zavod za filozofiju FF, Zagreb 1981; *Druge Indije*, »Školska knjiga«, Zagreb 1982. *Studije o ženi i ženski pokret* (izbor tekstova, uvodna studija i bibliografija), »Marksizam u svetu«, 1981, broj 8–9.

mnogo u tim praktičnim teškoćama, a što može onoga ko nije promatrač i da udalji od njih. Indija je bila za mene važna kao otkriće Drugoga i pristajanje na Drugoga, i samim tim kao otkriće sebe same kao moguće druge, drukčije za nekog drugog. Indija mi je relativizirala svijet i odnos veličina, vrijednosti. Indija je bila moja metafora, ali stvarna i djelujuća, ne samo kao stilska figura.

● Kod nas je svake godine sve veće interesovanje za indijsku misao. U knjizi *Druga Indija* oseća se veće nezadovoljstvo u prilasku Indiji, koje je, pre svega, romantično, i romantičarsko. Kakav prilaz Indiji danas predlažete?

– Na ovo pitanje biste možda vi bolje odgovorili nego ja. Vidi li se u tom tekstu nekakav moj drukčiji pristup? Ako se vidi, onda je to najviše što ja mogu. Ako se ne vidi, onda nisam ništa ni uradila. Stvar se odvija na nekoliko razina, i odmah ovi reći to da ne predlažem za indijsku kulturu nikakav drukčiji pristup nego što bih ga predložila i za bilo koju drugu (poteškoće su u ovom slučaju više tehničke prirode), a stvar u tradicionalnoj indologiji koja se s mukom kreće u rasponu od romantizma do pozitivizma, oslanja na (istina, sve bolje utemeljenu) filologiju i zanimanja za teme koje pripadaju u etnologiju i nekakvu romantiziranu povijest književnosti. Iako je indologija, kao marginalna znanost o starinama, kod nas u tome možda više pogodena nego druge akademiske discipline, ona nipošto nije jedina među znanostima koja je pogodena pomanjkanjem interdisciplinarnih perspektiva, a sada i stabilizacijskim ograničenjima. Ona pati, no ni to nije samo za nju karakteristično, od cehovske institucionaliziranosti. Srećom, nije indologija sve što je indologija u tom smislu. Postoje ljudi koji su – na žalost, najčešće bez ičiće pomoći – sami uspjeli prekorati granice. Drugi problem koji se ne smije zanemariti pogoda našu kulturu i politiku (ili odsete i dolazi), a posebno obrazovni sistem u cijelini. Ukratko, naša su kultura i obrazovanje u suštini evropski centrični, i to i nakon svih reformi: poznavanje drugih kultura ni najambiciozniji reformatori nisu bili u stanju integrirati, nego su ih u najboljem slučaju zgodilično dodavati. Ja svakako smatram, bolje išta nego ništa, ali to znači da daš ili student u predmetima kao što su povijest, književnost, filozofija i sl. neće ništa čuti o Indijskoj povijesti, književnosti, filozofiji (isto vrijedi i za Kinu, Afriku, Latinsku Ameriku i uopće sav ostali vanevropski svijet). I zato će postojati (tek na univerzitetskoj razini) posebni studiji (I) indologije, arabistike i sl., opet neintegrirani, i ostale discipline. Valja reći da u tom pogledu čak komparativno zaostajemo za vremenom u kojem su ove discipline nastale, a kada su se pojavile domaći i uopće sav ostali vanevropski svijet. Iza toga su dakako stajali drugi interesi, kojih danas, srećom, više nema (i nema ih u nas), ali kako objasniti potpunu nebrigu i nemar za